

فصل پانزدهم

نظام پرداخت‌ها

در سال ۱۳۸۵، بخش مالی کشور شاهد تحولات گسترده‌ای در حوزه نظام پرداخت‌ها بود. در این سال فعالیت‌هایی که در سال‌های گذشته در زمینه توسعه سیستم پرداخت‌های عمده کشور صورت گرفته بود با راه‌اندازی «سامانه تسویه ناخالص آنی» (ساتنا) به نتیجه رسید. در مرحله نخست عملیاتی سیستم مزبور که از اوایل سال مورد بررسی اجرایی شد تسویه نتیجه پایاپای مرکز شتاب در ساتنا انجام شد. سپس در دی ماه سال مذکور، مرحله دوم تسویه نتیجه اتاق پایاپای اسناد بانکی تهران و شهرستان‌ها نیز آغاز شد.

در زمینه پرداخت‌های خرد در این سال، «سامانه حواله الکترونیک بین بانکی» (سحاب) برای ارائه انواع خدمات انتقال وجه آنی برای پرداخت‌های خرد توسعه یافت. به دنبال این تحولات، امکان انتقال وجه شتاب از طریق خودپردازها تا حداکثر ده میلیون ریال و از طریق شعب متمرکز بانک‌ها تا پنجاه میلیون ریال فراهم آمد. همچنین اتصال مرکز شتاب کشور به سوئیچ کشور قطر عملی شد، ضمن آنکه برنامه‌های مدونی برای توسعه اتصالات بین‌المللی شبکه کارتی کشور در دست اجرا قرار گرفت. این تحولات در عرصه تجهیز نظام پرداخت‌ها به تکنولوژی روز می‌تواند زمینه رشد خدمات بانکداری و تجارت الکترونیک را در آینده نزدیک فراهم کند.

۱۵-۱- اسکناس و مسکوک

پول نقد به صورت اسکناس و مسکوک در دست اشخاص شناخته‌شده‌ترین ابزار پرداخت می‌باشد که توسط آن تسویه مبادلات بدون نیاز به هیچ‌گونه نهاد واسطه‌ای انجام‌پذیر است. رقم اسکناس و مسکوک در دست اشخاص با $\frac{2}{3}$ درصد رشد از $\frac{50675}{6}$ میلیارد ریال در سال ۱۳۸۴ به $\frac{61451}{6}$ میلیارد ریال در سال ۱۳۸۵ بالغ شد، اما نسبت اسکناس و مسکوک در دست اشخاص به تولید ناخالص داخلی به قیمت‌های جاری در سال ۱۳۸۵ بدون تغییر محسوسی حدوداً در همان سطح سال ۱۳۸۴ ($\frac{3}{3}$ درصد) ثابت باقی ماند^(۱).

۱۵-۲- اتاق پایاپای اسناد بین بانکی

به‌رغم آنکه نظام پرداخت‌های کشور، خصوصاً نظام پرداخت وجوه عمده، به واسطه استقرار ساتنا در آستانه تجربه تحولات ساختاری قرار گرفت، اما در سال ۱۳۸۵ اتاق پایاپای اسناد بین بانکی همچنان مهم‌ترین نهاد تسویه مبادلات بین بانکی باقی ماند. انواع چک‌ها شامل ایران چک و چک‌های عادی در ساعات مشخصی از روز گردآوری و به اتاق پایاپای اسناد بانکی ارسال می‌شوند. حداقل زمان مورد نیاز برای تسویه چک‌های مذکور به علت ساختار غیر یکسان آنها و انجام عملیات به صورت دستی در اتاق پایاپای، ۴۸ ساعت است^(۲).

۱- نسبت اسکناس و مسکوک به تولید ناخالص داخلی به قیمت اسمی برای ایران تفاوت اندکی با نسبت مذکور برای کشورهای با نظام پیشرفته پرداخت دارد. در مقایسه‌های بین کشوری باید توجه داشت که در کشور ما حجم قابل توجهی از مبادلات از طریق چک پول‌ها صورت می‌پذیرد که کم و بیش نقش پول نقد را ایفا می‌نمایند.

۲- برای برخی از انواع چک مانند چک‌های رمزدار، این مدت تا ۲۴ ساعت می‌تواند کاهش یابد ولی در هر حال به صورت «همان‌روز» (same day) نمی‌باشد.

با توجه به کوچک بودن قطع اسکناس‌های در جریان، بسیاری از تبادلات مالی توسط چک‌های بانکی انجام می‌پذیرد. در سال ۱۳۸۵، حجم کل ایران چک‌های تحویلی به اتاق پایاپای اسناد بانکی از نظر ارزش ۲۸۳/۲ هزار میلیارد ریال و از نظر تعداد ۳۵۱/۱ میلیون برگ بود. از آنجا که ارقام فوق برای سال ۱۳۸۴ به ترتیب ۱۱۳/۴ هزار میلیارد ریال و ۳۰۱/۴ میلیون برگ بوده است می‌توان نتیجه گرفت که در سال ۱۳۸۵، حجم مبادلاتی که به کمک ایران چک انجام پذیرفته است ۱۵۰ درصد افزایش یافته است. راه‌اندازی کامل سامانه تسویه ناخالص آنی و توسعه سامانه حواله‌های الکترونیکی موجب کاهش تقاضا برای ایران چک در مبادلات بین بانکی می‌شود.

چک‌های عادی عنوانی است که به انواع چک اعم از چک پول‌های غیر ایران چک، چک‌های رمزدار بین بانکی و همچنین چک‌های اشخاص اطلاق می‌شود. در سال ۱۳۸۵، چک‌های عادی تحویلی به اتاق پایاپای برای تسویه مبادلات بین بانکی از نظر تعداد ۱۳/۵ و از نظر ارزش ۴۲/۵ درصد افزایش یافت. به این ترتیب، مجموع کل تراکنش^(۱)‌های تسویه شده در قالب چک‌های عادی طی سال ۱۳۸۵ از نظر تعداد به ۲۵۲/۷ میلیون برگ و از نظر ارزش به ۵۲۵۹/۲ هزار میلیارد ریال بالغ شد. از آنجا که هنوز نقش پرداخت‌های الکترونیکی در مبادلات کم‌رنگ می‌باشد، افزایش ارزش تراکنش‌ها به نسبت رشد نقدینگی قابل توجیه می‌باشد.

تعداد و ارزش خالص تراکنش‌ها در اتاق پایاپای اسناد بانکی

درصد تغییر	مبلغ (میلیارد ریال)		درصد تغییر	تعداد (هزار)		
	۱۳۸۵	۱۳۸۴		۱۳۸۵	۱۳۸۴	
۴۵/۸	۵۵۴۲۴۲۶	۳۸۰۰۴۰۰	۱۵/۲	۶۰۳۷۷۲	۵۲۴۱۵۴	کل اتاق پایاپای اسناد بانکی
۱۴۹/۶	۲۸۳۲۲۶	۱۱۳۴۵۱	۱۶/۵	۳۵۱۰۶۴	۳۰۱۴۵۲	ایران چک
۴۲/۶	۵۲۵۹۲۰۰	۳۶۸۶۹۴۹	۱۳/۵	۲۵۲۷۰۸	۲۲۲۷۰۲	چک‌های عادی

روند صدور ابزارها و نصب تجهیزات پرداخت الکترونیکی

درصد تغییر	پایان سال			
	۱۳۸۵	۱۳۸۴	۱۳۸۳	
۷۳/۵	۲۳۴۳۷۶۰۱	۱۳۵۱۱۵۲۹	۷۵۷۹۷۵۷	کارت‌بانک‌ها
۶۷/۵	۷۴۶۸	۴۴۵۸	۲۸۶۴	خودپردازها
۱۸۱/۳	۱۹۲۷۶۵	۶۸۵۳۲	۱۸۲۳۷	پایانه‌های فروش
۳۹/۳	۱۵۶۹۲	۱۱۲۶۸	۵۲۲۷	پایانه‌های شعب

۱۵-۳- توسعه ابزارها و تجهیزات پرداخت الکترونیکی

در سال ۱۳۸۵، روند رشد کاربری کارت‌های الکترونیکی در شبکه بین بانکی کشور گسترش یافت. در این سال رشد تعداد کارت‌های صادر شده تنها اندکی کمتر از رشد صدور کارت در سال ۱۳۸۴ بود. رشد تعداد دستگاه‌های خودپرداز بالغ بر ۶۷/۵ درصد بود که از میزان رشد تعداد دستگاه‌ها در سال ۱۳۸۴ بیشتر بود. بدین ترتیب روند توسعه ابزارها و تجهیزات پرداخت الکترونیکی همچنان در مرحله رشد سریع صعودی آغازین خود می‌باشد.

۱۵-۴- شبکه تبادلات الکترونیکی بین بانکی

اگرچه از راه‌اندازی مرکز شبکه تبادلات الکترونیکی بین بانکی (شتاب) حدود چهار سال می‌گذرد، اما توسعه شبکه و بهره‌گیری از آن هنوز مراحل اولیه رشد شتابان خود را تجربه می‌کند. در سال ۱۳۸۵، کارت‌های صادر شده توسط شبکه بانکی کشور با ۷۳/۵ درصد رشد به ۲۳/۴ میلیون عدد بالغ شد. تعداد دستگاه‌های خودپرداز در همین مدت با رشد ۶۷/۵ درصدی به ۷۴۶۸ دستگاه رسید. این ارقام در برابر آهنگ گسترش پایانه‌های فروش که طی همین سال رشد ۱۸۱/۳ درصدی را تجربه کرد آرام و بطئی بود. با این حال، تعداد کل پایانه‌های فروش در پایان سال ۱۳۸۵ تنها ۱۹۲۷۶۵ عدد و نسبت تعداد پایانه‌های فروش به جمعیت بسیار پایین‌تر از نرخ معمول آن در کشورهای دیگر بود^(۲).

۱- Transaction

۲- برای کشورهای عضو کمیته نظام‌های پرداخت و بانک تسویه بین‌المللی، در سال ۲۰۰۲ به ازای هر میلیون نفر به طور متوسط ۱۲۰۴۰ دستگاه POS وجود داشته است.

در سال ۱۳۸۵، در کنار توسعه تجهیزات و تکنولوژی پرداخت‌های الکترونیک، تبادلات الکترونیک نیز رشد کردند. تعداد تراکنش‌های بین بانکی پردازش شده در مرکز شتاب ناشی از خودپردازها و پایانه‌های فروش در سال ۱۳۸۵ به ترتیب با رشدی معادل ۱۰۷/۱ و ۳۴۵ درصد به ۲۳۰۱۸۱ و ۷۱۴۳ هزار رسید. این امر سبب شد تا رقم کل خالص تراکنش‌های تسویه شده در سیستم شتاب در این سال به ۱۰۶۱۶ میلیارد ریال بالغ شود.

مقایسه نرخ رشد ۷۳/۵ درصدی کارت‌های بدهی صادره با نرخ رشد تعداد تراکنش‌های انجام شده از طریق شتاب در سال ۱۳۸۵ نشان می‌دهد که نرخ استفاده از کارت‌های بدهی افزایش یافته است. لذا می‌توان نتیجه گرفت که عموم مردم به تکیه هرچه بیشتر بر استفاده از ابزارهای پرداخت الکترونیک در معاملات خود روی آورده‌اند.

تعداد تراکنش‌های بین بانکی پردازش شده و حجم خالص مبادلات بین بانکی تسویه شده در مرکز شتاب

درصد تغییر	مبلغ (میلیارد ریال)			درصد تغییر	تعداد (هزار)			
	۱۳۸۵	۱۳۸۴	۱۳۸۳		۱۳۸۵	۱۳۸۴	۱۳۸۳	
۱۴۴/۶	۱۰۶۱۶	۴۳۴۱	۱۳۲۳	۱۱۰/۵	۲۳۷۳۲۵	۱۱۲۷۴۲	۳۸۵۶۸	کل تبادلات شتاب
θ	∞	∞	∞	۱۰۷/۱	۲۳۰۱۸۱	۱۱۱۱۳۷	۳۸۳۳۳	خودپردازها (ATM) (۱)
θ	∞	∞	∞	۳۴۵/۰	۷۱۴۳	۱۶۰۵	۲۳۵	پایانه‌های فروش (POS) (۲)

۱-Automated Teller Machine

۲- Point of Sale

از آنجا که در سال ۱۳۸۵، سامانه حواله الکترونیک بین بانکی امکان انتقال وجه به کمک سیستم شتاب را تا مبلغ ده میلیون ریال از طریق خودپردازها و تا پنجاه میلیون ریال از طریق شعب بانک‌ها برای پرداخت‌های بین بانکی به طور آنی فراهم آورده، پیش‌بینی می‌شود با نهایی شدن و پیاده‌سازی این خدمت در سطح شبکه بانکی در آینده استفاده از حواله‌های الکترونیک گسترش یافته و خدمات جایگزین چون تراکنش‌هایی از طریق چک‌های رمزدار بین بانکی با مبالغ کوچک، ایران چک و اسکناس به طور نسبی کاهش یابد.

کادر شماره ۱۰- سیستم تسویه ناخالص آنی

نظام پرداخت‌ها مجموعه نهادها، ابزارها، رویه‌ها و قواعدی است که به کمک آنها جریان گردش پول از شخصی به شخص دیگر امکان‌پذیر می‌گردد. اگر پرداخت‌هایی که توسط بنگاه‌ها و اشخاص حقیقی انجام می‌گیرد تحت عنوان «پرداخت خرد» و آن دسته از پرداخت‌ها که دو طرف آن بانک‌ها هستند به عنوان «پرداخت‌های عمده» شناخته شوند، سیستم تسویه ناخالص آنی^(۱) یا RTGS روشی برای تسویه پرداخت و جوجه عمده بین بانکی است. در حالی که در روش سنتی تسویه، خالص وضعیت یک بانک بر مبنای پا به پا کردن مطالبات بین بانکی انجام می‌گرفت، در روش RTGS هر دستور پرداخت مستقل از سایر تعهدات به طور ناخالص عمل شده و پا به پا نمی‌شود. این امر باعث می‌گردد تا تسویه پرداخت‌ها بتواند به طور آنی و پیوسته انجام شود و لازم نباشد تا در انتظار وصول مجموعه‌ای از دریافت‌ها و پرداخت‌ها بماند. اما مهم‌تر از آن همزمان شدن تصفیه (Clearing) و تسویه (Settlement) می‌باشد که از جهت مقابله با ریسک تسویه برای سلامت نظام پرداخت‌ها بسیار اهمیت دارد.

۱- Real-time Gross Settlement

۱۵-۵- ساتنا

در سال ۱۳۸۵، پیاده‌سازی سامانه تسویه ناخالص آنی برای وجوه عمده بین بانکی آماده بهره‌برداری شد. در این میان، بانک مرکزی ضمن تنظیم و ابلاغ موافقت‌نامه عضویت، به عنوان ناظر و راهبر سیستم مزبور راهکارهای مدیریت نقدینگی وجوه حساب‌های تسویه بانک‌ها را تدوین کرد و با برگزاری دوره‌های آموزشی در دو سطح فنی و اجرایی برای کارشناسان و مدیران بانک‌ها مقدمات راه‌اندازی سیستم را فراهم آورد، تا نهایتاً در اوایل آذر ماه ۱۳۸۵ سامانه مزبور کار خود را آغاز نمود. از زمان آغاز به کار این سامانه تا پایان سال ۱۳۸۵، مجموعاً ۱۱۰۰۰ تراکنش در ساتنا با مبلغی بالغ بر ۶۵۰۴۱۱ میلیارد ریال تسویه شد.